

בין אמונה לביקורת

פרסום מחקריהם הגדולים של יוליוס וולהאוזן¹ ואברהם קינן² ברבע האחרון של המאה שעברה, היה ציון דרך בביקורת המקרא. בין שלומי אמוני ישראל היו שנזעקו לצאת כנגד דברי המבקרים. ההיסטוריון החרדי הרב יצחק אייזיק הלוי, מחבר הספר **דורות הראשונים**, הקדיש כרך מיוחד להפרכת דבריהם של בעלי ביקורת המקרא.³ פולמוס מתון יותר אך בעל ערך רב יותר, מצוי בספרו של הרב דוד צבי הופמן, מגדולי התורה שבאשכנז, שנקרא בתרגומו העברי **ראיות מכריעות נגד ולהויזן**.⁴ חכמי ישראל אלה ואחרים, לא ראו כל מקום ליישוב הגישה הביקורתית הרואה את התורה כמורכבת ממקורות שונים, עם אמונת ישראל הגורסת, כי התורה כולה מן השמים היא.

מהפכה בתחום זה חולל הרב מרדכי ברויאר. במאמרים שפרסם בכתב העת **דעות** לפני ארבעים שנה,⁵ הציע הרב ברויאר שיטה שיש בה כדי להקהות את המתח שבין אמונה וביקורת. הוא מקבל את הבחנתם של החוקרים המוצאים בתורה מקורות שונים הנבדלים זה מזה בסגנונם ובדעותיהם. אלא שלשיטתו מקורות אלה אינם מבטאים חילוקי דעות בין אסכולות שונות, אלא בחינות ומידות שונות באלוהות. את מאמר חז"ל 'דיברה תורה כלשון בני אדם' מפרש הרב ברויאר באופן הבא: האל נותן התורה בחר לכתוב את התורה בסגנונות שונים ומגוונים הנראים כלשון בני אדם שונים. התורה כולה על מגוון סגנונותיה ועל הניגודים והסתירות הפנימיות המתגלות בה ניתנה למשה בסיני. ריבוי הפנים של התורה משקף את ריבוי הבחינות והמידות באל נותן התורה.

1. J. Wellhausen, *Prolegomena zur Geschichte Israels*, Berlin 1878; idem, *Composition des Hexateuchs*, Berlin 1899.
2. A. Kuenen, *The Origin and Composition of the Hexateuch* (English translation by P.H. Wicksteed), London 1886.
3. ר"א הלוי, **דורות הראשונים** ו, ירושלים תרצ"ט.
4. רד"צ הופמן, **ראיות מכריעות נגד ולהויזן**, תרגם מגרמנית א' בארישנסקי, ירושלים תרפ"ח.
5. מ' ברויאר, 'אמונה ומדע בפרשנות המקרא', **דעות** יא, תש"ך, עמ' 18-25; יב, תש"ך, עמ' 27-12.

במאמר שכותרתו 'על ביקורת המקרא' יוצא הרב ברויאר עתה כנגד אותם מתלמידיו שפירשו דבריו שלא כהלכה, וסטו לדעתו מדרך היהדות:⁶

ממקורות רבים אני שומע, שאני אמנם פתחתי שער לאמונה חדשה, אך נעצרתי באמצע הדרך. אני גיליתי שהתורה היא אלוהית גם אם היא כוללת בחינות רבות וסותרות; אך עדיין אני סבור שכל הבחינות האלה נכתבו בידי נביא אחד - הוא משה בן עמרם שקיבל תורה מסיני. ואילו הם צעדו עוד צעד נוסף. ולדעתם, התורה היא אלוהית - לא רק אם היא כוללת בחינות רבות וסותרות - אלא גם אם נכתבה בידי נביאים אחדים, שניבאו בשם ה' בתקופות שונות.⁷

כל הדברים האלה הם טובים ונכוחים, ויש להם רק חיסרון אחד: אמונה זו שהם מאמינים בה איננה אמונת ישראל, כפי שהיא מקובלת בידינו מידי חכמים, אלא אמונה חדשה שאנשים אלה בדו אותה מלבם.⁸

אי אפשר לטעון שמסורת היא בעם ישראל שנביאים כתבו את התורה; שהרי דבר זה לא נאמר מעולם על ידי איש מגדולי ישראל וחכמיו. ורק אנשים מקרוב באו בדו מלבם את האמונה הזאת, שאין לה שחר ואין לה יסוד.⁹

בדברים שלהלן ברצוני לערער על קביעתו הנחרצת של הרב ברויאר, כי לתפיסה בדבר היות התורה פרי נבואתם של נביאים נוספים בצד משה אין סמך במקורותינו. אני סבור כי אדרבה, יש ביטוי לתפיסה זו במקרא, בספרות חז"ל ובפרשנות ימי הביניים.

במקרא כיצד?

עזרא הסופר אומר בוודיו:¹⁰

וְעַתָּה מֵה נֹאמַר אֱלֹהֵינוּ אַחֲרֵי זֹאת כִּי עֲזָבְנוּ מִצְוֹתַיָּהּ. אֲשֶׁר צִוִּיתָ בְּיַד עֲבָדֶיךָ הַנְּבִיאִים לֵאמֹר הָאָרֶץ אֲשֶׁר אַתֶּם בָּאִים לְרִשְׁתָּהּ אָרֶץ נָדָה הִיא בְּנִדַת עַמִּי הָאָרְצוֹת בְּתוֹעֲבֹתֵיהֶם אֲשֶׁר מִלְאוּהָ מִפֶּה אֶל פֶּה בְּטִמְאֹתָם. וְעַתָּה בְּנוֹתֵיכֶם אֵל תִּתְּנוּ לְבַגְיָהֶם וּבְנִתֵיהֶם אֵל תִּשְׂאוּ לְבַגְיָכֶם וְלֹא תִדְרְשׁוּ שְׁלֵמָם וְטוֹבְתָם עַד עוֹלָם לְמַעַן תִּחְזְקוּ וְאִכְלֹתֶם אֶת טוֹב הָאָרֶץ וְהוֹרִשְׁתֶּם לְבַגְיָכֶם עַד עוֹלָם (עזרא ט', י-ב).

איסור נשיאת הנשים מיוסד כאן על מדרש של כתובים שונים מן התורה (שמות ל"ד, טו-טז; ויקרא י"ח, כד-כה; דברים ז', ג-ד). עזרא מתאר איסור זה כמצווה

6. מ' ברויאר, 'על ביקורת המקרא', מגדים ל, תשנ"ט, עמ' 107-97.

7. שם, עמ' 99.

8. שם, עמ' 102.

9. שם, עמ' 105.

שציווה ה' ביד עבדיו הנביאים. נראה שמשתקפת כאן תפיסה שעל פיה התורה מכילה קובץ של דברי כמה נביאים.¹⁰

רושם דומה עולה מווידוי של דניאל:

לאדני אלהינו הרחמים והסלחות פי מרדנו בו. ולא שמענו בקול ה' אלהינו ללכת בתורתיו אשר נתן לפנינו ביד עבדיו הנביאים. וכל ישראל עברו את תורתך וסור לבלתי שמוע בקלך ותתן עלינו האלה והשבעה אשר כתובה בתורת משה עבד האלהים כי חטאנו לו (דניאל ט', ט-יא).

שלושה ביטויים משמשים כאן זה בצד זה: "תורתו אשר נתן לפנינו ביד עבדיו הנביאים", "תורתך" ו"תורת משה עבד האלהים". מרצף הדברים משתמע כי שלושת הביטויים הללו מתייחסים לאותו ספר. תורת ה' היא תורת משה עבד האלוהים והיא מכילה גם תורות שניתנו ביד "עבדיו הנביאים".

בדברי חז"ל כיצד?

כידוע, היו מרבותינו שגרסו כי שמונת הפסוקים האחרונים שבתורה נכתבו בידי יהושע.¹¹ יתר על כן מצינו בדברי חז"ל את הדעה כי שני הכתובים במדבר י', לה-לו הם מנבואתם של אלדד ומידד ומשום כך צוינו בנו"נים הפוכות.¹²

בפרשנות ימי הביניים כיצד?

מן המפורסמות הוא שראב"ע גילה דעתו בפירושו לתורה, כי כמה וכמה כתובים שבתורה נוספו בתקופה שלאחר משה, כגון: "והכנעני אז בארץ", "בהר ה' יראה",

10. על כך העיר כבר מ' פישבין: M. Fishbane, *Biblical Interpretation in Ancient Israel*, Oxford 1985, p. 116, no. 31.

11. ראה: ספרי דברים וזאת פסקא שנו, מהד' פינקלשטיין עמ' 427; בבא בתרא טו ע"א, מנחות ל ע"א.

12. דעה זו מובאת בשם 'מקצת מדרשות' בהלכות ספר תורה מן הגניזה שנתפרסמו בידי א"נ אדלר. ראה: E.N. Adler, 'Eleventh Century Introduction to the Hebrew', *JQR* (O.S.) 9, 1897, p. 705 (= גנזי מצרים, אוקספורד 1897, עמ' 37; על מחבר ההלכות ראה: רי"נ אפשטיין, 'להלכות ספר תורה שבגנזי מצרים', **תרביץ** ו, תרצ"ה, עמ' 429-431; ש' אברמסון, 'הלכות ספר תורה - גנזי מצרים', **סיני** צה, תשמ"ד, עמ' קצז-רח). וכך נאמר שם: "אמרו חכמים, כל התורה כולה מיוחדת לנבואת משה חוץ מאלו שני פסוקין שהן מנבואת אלדד ומידד לפיכך סייגן בנזן כפוף ונטפל בתורה". וראה מה שכתב על מדרש זה ר"ש ליברמן, **יוונית ויוונית בארץ ישראל**, ירושלים תשכ"ג, עמ' 180 הערה 27, ובהערותיו למדרש **ויקרא רבה**, מהד' מ' מרגליות עמ' תתעב.

דעה דומה מובאת במדרש **חסרות ויתרות** (מהד' ורטהיימר, ירושלים תשט"ז, עמ' רעד): "תרין פסוקין שעליהן נזינן הפוכים ונטפלו בתורה שהן מנבואת אלדד ומידד". וראה לאחרונה: מ' הרן, **האסופה המקראית**, ירושלים תשנ"ו, עמ' 298-299.

'הנה ערשו ערש ברזל', חמשת הכתובים הראשונים של ספר דברים ושנים עשר הכתובים החותמים ספר זה, ועוד.¹³

תפיסה מעין זו רווחה גם בין חכמי אשכנז במאות השתים עשרה והשלוש עשרה. רבי יהודה החסיד ורבי שלמה ב"ר שמואל הצרפתי אומרים כי יש כתובים בתורה שניתוספו בידי נביאים שלאחר משה ואף בידי אנשי כנסת הגדולה.¹⁴

נמצאנו למדים, כי התפיסה הגורסת כי בתורה נקבצו נבואות משה ונבואות נביאים אחרים יש לה יסוד במקרא, בדברי חכמים ובמפרשי ימי הביניים בספרד ובאשכנז.

הכתובים המוזכרים בדברי חז"ל ואצל הפרשנים הללו, הם בוודאי מיעוט מתוך כלל פסוקי התורה. אולם, מבחינה עקרונית אין הכמות קובעת: חשובה הנכונות לראות בתורה דברי נביאים נוספים בצד נבואת משה. משתמעת מכאן ההכרה כי אין חובה אמונית לייחס את כלל פסוקי התורה למשה. ראב"ע ור' יהודה החסיד גרסו כי ארמון התורה לא יתמוטט גם אם נניח כי בצד נבואת משה יש בו מנבואתם של נביאים אחרים. אין אפוא להלין על מי שהולך בשיטתם בדרנו, כדרך שעושה הרב ברויאר, בדבריו כי "דבר זה לא נאמר מעולם על ידי איש מגדולי ישראל וחכמיו. ורק אנשים מקרוב באו בכו מלבם את האמונה הזאת, שאין לה שחר ואין לה יסוד".

13. ראה בפירושו לדברים א', ב, ומראי המקום במהדורתו של א' וייזר, ירושלים תשל"ז, עמ' ריד.
14. ראה: ג' ברין, 'קוים לפרוש התורה של רבי יהודה החסיד', **תעודה** ג, תשמ"ג, עמ' 215-226;
' תא-שמע, 'משהו על ביקורת המקרא באשכנז בימי הביניים', בתוך: ש' יפת (עורכת),
המקרא בראי מפרשיו - ספר זיכרון לשרה קמין, ירושלים תשנ"ד, עמ' 453-459.